

INGĖ LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Mokslo tyrimų kryptys: Lietuvos kultūros istorija,
Reformacijos istorija, Mažosios (Prūsų) Lietuvos
istoriografija ir šaltiniai.

DOI: doi.org/10.35321/all84-18

PASVARSTYMAI APIE VIETOVARDŽIŲ IR ASMENVARDŽIŲ RAŠYMĄ SENOSIOS LIETUVOS ISTORIJOS TYRIMŲ VERTIMUOSE

Šiuo metu vis daugiau senosios Lietuvos istorijos veikalų verčiama į svetimias kalbas: anglų, vokiečių ir kt. Kyla pagrįstų klausimų, kaip turėtų būti vertimuose rašomi asmenvardžiai ir vietovardžiai. Esama ne vieno požiūrio. Vieną jų iškėlė habil. dr. Haraldas Bichlmeieris recenzijoje Ingės Lukšaitės knygos vertimui į vokiečių kalbą (Bichlmeier 2020: 197–201). Recenzijos autorius kritiškai žvelgia į vertime nusistatytus asmenvardžių ir vietovardžių rašybos principus ir kritikuoja dėl jų Leipcigo universiteto leidyklos darbuotojus. Jaučiu pareigą konstatuoti, kad tuos principus nustatė autorė, o leidykla bendradarbiavo juos įgyvendinant, todėl prisiimu visą atsakomybę.

Recenzijos autoriaus nuomone, „Vokietijos mokslinėje literatūroje pirmiausia teikiamos iš tikro paliudytos asmenvardžių formos. Konkrečiai tai reiškia: jei lenkas ir lietuvis (net jei jo asmenvardis yra tik pareigūno polonizuotas) iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės minimas šaltiniuose tik lenkiška (ir / arba lotyniška) asmenvardžio forma, tai turi būti vartojama būtent ta forma, o ne lietuviška (net jei iš gerų paskatų rekonstruota); (išimtis gali būti tarptautiniu mastu žinomo asmens lietuviška forma, pvz. *Martynas Mažvydas* ir kt.). Tai galioja ypač tais atvejais, kai lietuviškos asmenvardžių formos vokiečių kalbos vartojimo zonoje nenaudojamos: *Radziwił(ł)* yra žinoma, bet *Radvila?*“ (Bichlmeier 2020: 198).

Reikalavimas vartoti šaltiniuose minimą asmenvardžio formą yra pagrįstas ir jo recenzuojamoje knygoje laikomasi. Tačiau šaltiniuose minimos dažniausiai ne dvi, o žymiai daugiau formų. Moksliniuose tekstuose, kaip ir recenzuotoje knygoje, pirmą kartą minint jos surašomos visomis šaltinių kalbomis. Lietuvos

Didžiojoje Kunigaikštystėje pirmuosius valstybės gyvavimo šimtmečius buvo vartojamos neolotynų, rusėnų (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvenusių šiaurės rytų slavų) / gudų kanceliarinė rašto kalbos, susirašinėjimui su kaimyninėmis valstybėmis – dažniausiai ir adresatų kalbos: su Vokiečių ir Livonijos Ordinų valstybėmis – lotyniškai ir vokiškai, su Lenkija – lotyniškai ir lenkiškai, su totoriais – jų kalba. Prasidėjus ankstyviesiems Naujiesiems laikams kalbų vartojimas raštui tapo dar sudėtingesnis: nuo XVI a. vidurio į rašto kalbos vietą pretendavo ir lenkų kalba, kaip *lingua franca* visoms daugiakalbės Abiejų Tautų Respublikos teritorijoms. Nuo XVI a. lenkų kalba palengva pradėjo smelktis ir į sakinės kalbos vietą: ją pradėjo perimti aukščiausi valstybės pareigūnai, didikai; per kelis šimtmečius dalis kilmingųjų tapo dvikalbiais: rusėnų / gudų – lenkų kalba, rusėnų / ukrainiečių – lenkų, lietuvių – lenkų. Mažosios (Prūsų) Lietuvos dokumentuose vyravo vokiečių kalbos formomis užrašytieji. Atsiradus lietuviškai raštijai lietuvių kalba iš lėto taip pat pradėjo tapti rašto kalba, tačiau Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ja nebuvo rašomi administracijai, diplomatijai, politikai skirti dokumentai. Tad jos teikiami duomenys apie asmenvardžius ir vietovardžius buvo nesisteminiai, dažnai sporadiški. Nepaisant siauro lietuvių rašto kalbos vartojimo, ji pradėjo teikti mums duomenis ir apie vietovardžius, ir apie asmenvardžius. Kitas klausimas, ar mes pakankamai pažįstame tą informaciją. Lietuvių gyvenamos teritorijos ir lietuvių kilmės asmenims yra dar vienas šaltinis, kurio turėtume paisyti, jį paneigti būtų ne istoriška. Tai sakinės lietuvių kalbos tęstinumas, sąlyginis kalbos formų tvarumas: ir asmenvardžiams, ir vietovardžiams turime išlikusią sakinės kalbos informaciją lietuvių kalba. Turime paisyti šių formų XXI a., ypač kai jau toli yra pažengę onomastikos, vandenvardžių tyrimai, turime surinktą informaciją, žodynus ir aptartus kalbos kaitos dėsningumus. Turime pripažinti sakininei kalbai šaltinio statusą ir juo remtis, kai renkames lietuviškas asmenvardžių ir vietovardžių formas. Jos nėra tik teorinės rekonstrukcijos ar istorikų sugalvotos. Tiesa, istoriografijose esama (ir jis vyrauja) formalus požiūris į tai, kad, jei asmenvardžio ar vietovardžio formos nėra rašto kalba užrašytuose dokumentuose, reiškia, jos iš viso nėra. Toks požiūris nėra istoriškai patikimas ir argumentuotas. Tad nuo XVI a. šaltiniuose asmenvardžiai ir vietovardžiai yra minimi šiomis rašto kalbomis – neolotynų, rusėnų kanceliarine, lenkų kalbomis, vokiečių, lietuvių, o pastarąją dar ir sakinėje kalboje paliudytos. Tad laikydamiesi ištikimybės šaltiniuose užfiksuotoms formoms turime rašyti mažiausiai 3–4 kiekvieno asmenvardžio ir vietovardžio pavidalus. Šio principo laikomasi recenzuojamoje knygoje, joje surašytos visos pirmą kartą minimo asmenvardžio formos (išskyrus nežymias užrašymo variacijas), kurios sutinkamos to meto šaltiniuose (lietuvių kilmės asmenims dar ir sakinėje kalboje paliudytos), jos pakartotinai surašytos asmenvardžių rodyklėje. Tačiau kiekvieną kartą rašant visas formas sakinyje

toks išskaičiavimas griaua sakinio sklandumą, todėl tenka pasirinkti iš jų vieną – pagrindinę. Skirtingomis rašto kalbomis užrašyti asmenvardžiai skiriasi šaknies rašyba ir, be abejo, galūne. Knygoje apsispręsta pasirinkti tą, kuri atitinka asmens etninę kilmę, jei ji yra žinoma. Šiuo metu jau yra aptarta Lietuvos valstybėje aukštųjų pareigūnų, dalies didikų giminių etninė kilmė, todėl jau yra galimybė pasirinkti jų asmenvardžio formą pagal asmens kilmę. Recenzijos autorius sutinka, kad būtų vartojama pirmosios lietuviškos knygos sudarytojo *Martyno Mažvydo* lietuviška asmenvardžių forma. Lietuviškąją formą jis laiko rekonstrukcija. Su tuo galima sutikti. Yra išlikę du Martyno Mažvydo ranka pasirašyti autografai lotynų kalba *M. Mofsuid*, *Martinus Mossuid*, akrostichai *Martinus Mosvidius*, *Martinus Masvidas*, daug ir įvairių formų randama jo knygų tituluose lapuose, pagrindinės – *M. Mossuidas Vaitkunas*, *Martinus Mosvidas*, *Moscovidius* ir pan. Šio asmens pasišventimas lietuvių kalba parengti knygas yra kartu ir jo tautinės tapatybės paliudijimas. Tad tokios asmenvardžio lietuviškos formos vartojimas yra pateisinamas. Tačiau recenzentas nesutinka, kad būtų vartojama Radvilos ir Paliaus Mėgoto (prūso, 1564 m. katekizmo į prūsų kalbą vertimo talkininko) asmenvardžiai.

XVI a. ir XVII a. pirmojoje pusėje asmenvardžio Radvila formų šaltiniuose taip pat yra ne viena: neolotynų *Radivilus* (Radvanas 1592: 1r.), lenkų – *Radziwili*, Boguslavo Radvilos parašai lotyniškuose, vokiškuose tekstuose – *Radzivil* / *Radzivil* (Čapaitė 2020: 15, 20–23), lietuvių – *Radivilas* (Pociūtė 2004: 7). Rūtos Čapaitės didikų autografų tyrimai atskleidė, kad dauguma jų mokėjo keletą kalbų, buvo lavinami rašyti ne vienu raštu (Čapaitė 2019: 228–230). XVII a. viduryje Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis Telega lietuviškoje dedikacijoje Jonušui Radvilai užrašė lietuvišką pavardės formą *Radivilus*: „Jonuſſie Radiwilay, Kunigaikſti, Pone...“ (Pociūtė 2004: 7). Yra iki šių dienų išlikusi ir vartojama pavardės forma *Radvila*, *Radvilas* (Vanagas, Maciejauskienė, Razmukaitė 1989: 241–249). Radvilos buvo lietuvių kilmės, o XVI a. antrosios pusės – XVII a. pirmosios pusės evangelikai, didikų giminės šakos atstovai, to meto literatūroje buvo vertinami kaip Lietuvos valstybės gynėjai, jos interesų saugotojai, ištikimybės Lietuvai ir jos istorinės tradicijos tęsėjai; recenzuojamoje knygoje skelbiamas Venclovo Agripas laiškas Mikalojui Radvilai Rudajam, kuriame aiškiai teigiama, kad Lenkija ir Lietuva turi skirtingus interesus, kad Lenkija siekia pajungti Lietuvą, į Radvilą Rudąjį kreipiamasi kaip į Lietuvos valstybės interesų gynėją (Lukšaitė 2017: 537–553). XVI a. – XVII a. pirmojoje pusėje Radvilas laikyti lenkais nėra istorinio pagrindo. Remdamiesi visa šia informacija, pagrįstai galime rinktis lietuviškąją jų asmenvardžių formą kaip pagrindinę, jei sutinkame, kad asmenvardžio pagrindinę formą renkamės atsižvelgdami į etninę kilmę.

Kebliau yra pasirinkti pagrindinį prūso – vertėjo iš vokiečių kalbos į prūsų kalbą pagalbininko *Pauliaus Mėgoto* asmenvardį. Šaltiniuose išlikęs tik nežinomo asmens vokiečių kalba užrašytas asmenvardis *Paull Megot* vardu parašytame laiške. Autografas šiuo metu nežinomas (Mažiulis 1981: 242). Taigi neaišku, ar laiško užrašinėtojas tiksliai pateikė prūso vertėjo asmenvardį. Recenzento nuomone, arba visai nereikia asmenvardžio lituanizuoti, arba teikti vokiškąjį, jo nuomone, rekonstruota prūsiškoji asmenvardžio forma galėtų būti *Paul[fi/as] Megot[fi/as]*. Kadangi galima abejoti, ar vienintelį kartą paminėtas vokiškasis asmenvardis yra tiksliai užrašytas, o prūsų kalba yra baltų kalba, pakartotinai minint asmenvardį pasirinkta lituanizuota Vytauto Mažiulio nustatyta forma (Mažiulis 1981: 241–249).

Recenzuojamoje knygoje pasirinkta pakartotinai minint asmenvardį teikti jo etninės kilmės formą. Todėl knygoje pakartotinai minint rašoma rusėnų kilmės *Valovič, Chadkevič, Sapega, Eulašauski*, lietuvių kilmės – *Kęsgaila, Goštautas, Radvila*, lenkų – *Kiszka, Łaski*, vokiečių *Krautmüller* ir t. t. Kai neaiški etninė priklausomybė, pasirenkama lotyniškoji forma, jei ji yra.

Panaši situacija yra ir su vietovardžių rašymu. Monografijoje aprėpiama labai plati teritorija, kurioje buvo lietuvių, rusėnų, vokiečių, lenkų kalbomis šaltiniuose vartotų vietovardžių. Dalis tų teritorijų buvo mišrios etniniu požiūriu ir per amžius keitė savo politinę priklausomybę. Recenzijos autorius mano, kad turėtų būti vartojami vokiečių istoriografijoje paplitę vietovardžiai. Recenzento siūlomas principas tiktų tiems vietovardžiams, kurie yra plačiai paplitę istorikų darbuose, o tai dažniausiai yra didžiųjų politikos centrų, miestų ar politinių įvykių vietų pavadinimai. Kai leidžiamės į Reformacijos laikų bažnyčių fundacijas, kaip judėjimo realijas tenka nurodyti mažus miestelius, kaimus, dvarus, palivarkus. Dauguma iš jų vokiečių istoriografijoje nėra žinomi ar menkai paplitę. Taigi išsiskiria trys grupės vietovardžių, kuriuos reikia atskirai aptarti ir nusistatyti, kaip jie turėtų būti rašomi: 1) plačiai paplitę didelių miestų ar žinomų istorijoje vietovių vardai; 2) mažų gyvenviečių vardai, paplitę skirtingose etninėse teritorijose ir skirtingų kalbų zonose; 3) mišriose etninėse teritorijose esančių ir keitusių politinę priklausomybę teritorijų vietovardžiai.

Kaip ir asmenvardžiams, mokslo darbuose surašomos šaltiniuose minimos vietovardžių formos, tačiau kiekvieną kartą minint vietovardį visas jo formas minėti yra netikslinga. Vokietijos istoriografijoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vietovardžiai dažniausiai yra perimti iš Lenkijos istoriografijos, tai lėmė XIX a. – XX a. pirmosios pusės istorinės aplinkybės. Lenkų istoriografija tapo įtaigi XIX a., o ypač reikšminga XX a. Iš tiesų, keletą šimtmečių ją kūrė kvalifikuoti istorikai, ji aprėpia daug temų, yra autoritetinga, Lenkijos valstybė išlaiko daug istorijos mokslo institucijų. Lenkų istoriografija per XIX–XX a. tapo minkštąja galios jėga. Tačiau dar iki šiol joje esama požiūrio, kad Abiejų

Tautų Respublika yra Lenkija, kad lenkiškai rašantys XVI–XVII a. visi buvo lenkai ir tai transliuojama į kitas istoriografijas. Nuo XX a. pradžios pradėjo kilti ir tų kraštų, kurie daugiau kaip prieš šimtą metų sudarė Abiejų Tautų Respubliką, nacionalinės istoriografijos, jos ypač sustiprėjo Lietuvai, Baltarusijai ir Ukrainai paskelbus savo valstybingumą. Šios istoriografijos jau šimtmetį žengia į tarptautinę žinią. Ateina laikas atsižvelgti ir į Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos istoriografijas, o jose vietovardžiai yra kitokie, nei buvo rašomi lenkų kalba, jie turi išlikusias vietovardžių formas ir dauguma jų yra vartojamos lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių kalbose. Šiuo metu lenkų kalba tose teritorijose nėra *lingua franca*, todėl vargu ar yra prasminga toliau polonizuoti minėtų valstybių ir tautų vietovardžius. Išlaikant principą, pagal kurį turi būti paminėtos šaltiniuose sutinkamos vietovardžių formos (tekste ar sutelktos rodyklėse), tenka, kaip ir asmenvardžių atveju, rinktis jų pagrindinę formą. Recenzuojamoje knygoje ji pasirinkta tokia, kokia yra dabar vartojama teritorijoje pagal jos dabartinę politinę priklausomybę. Tai išsprendžia klausimą ir tuo atveju, kai vietovardžiai yra teritorijoje, kuri per amžius ėjo iš rankų į rankas, šie yra valstybių ir tautų pasienių zonose ir todėl turi kelias skirtingomis kalbomis įvardijamas formas: *Gdanskas / Dancigas, Vroclavas / Breslau, Biarsce / Brest, Ošmiany / Ašmena*. Išimtį sudaro Mažosios (Prūsų) Lietuvos vietovardžiai, kadangi dabartiniai iš jų nėra susikūrę evoliucijos keliu per šimtmečius, o politine valia įvesti be sąsajų su buvusiomis (ankstesnėmis) formomis. Jiems vartoti pasirinktas kitas kelias: vertime į vokiečių kalbą pirmą kartą nurodomos vokiečių ir lietuvių vietovardžių formos, pagrindinė forma teikiama vokiškoji, o dabartinės rusiškos nurodomos rodyklėje.

Šie vietovardžių ir asmenvardžių rašybos principai recenzuojamoje knygoje yra aptarti asmenvardžių ir vietovardžių rodyklių paaiškinimuose (Lukšaitė 2017: 635, 653). Tenka pripažinti, kad knygoje liko neišspręsta, kokiais vokiečių kalbos ženklais turėtų būti užrašyti garsai č, ž, kurių lietuviškuose ir rusėniškuose asmenvardžiuose bei vietovardžiuose yra daug: juose liko lietuviškos abėcėlės raidės, kaip ženklas, kad versta iš lietuvių kalbos.

Panašų kelią jau išbandė Zigmantas Kiaupa Lietuvos istorijos sintezės vertime į anglų kalbą (Kiaupa 2002) ir Darius Baronas su Stivenu Kristoferiu Rovelu mokslinėje monografijoje apie pagoniškosios Lietuvos žengimą į krikščioniškųjų valstybių gretas (Baronas, Rowell 2015). Z. Kiaupos knygos vertime į anglų kalbą lietuvių kilmės asmenvardžiai rašomi lietuviška forma, tačiau daugumos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnų, lenkų kilmės asmenims pasirinkta lenkiškoji. Barono ir Rovelo knygoje Lietuvos istorijos visi asmenvardžiai rašomi lietuviška forma, o vietovardžių rašyba įvairuoja: vieni yra dabartinės teritorinės priklausomybės kalba: *Gerviaty, Gdansk, Briansk*, kitiems išlaikoma tradicinė lietuviška istorinė forma (Krėva, nors ji dabar yra Baltarusijos teritorijoje), o *Brest (Litovsk)* – istoriografijoje paplitusia rusų ir baltarusių kalbų forma.

Kadangi baltarusių kalboje yra vartojamos net keturios šio vietovardžio formos (*Brest, Berascie, Bierascie, Berestje*), toks pasirinkimas yra pateisinamas.

Istorinių asmenybių ir vietovardžių rašyba vertimuose yra sudėtinga, jau formuojasi apibrėžtos nuostatos, o ar jos prigis, parodys laikas.

LITERATŪRA

Baronas Darius, Stephen C. Rowell 2015: *The Conversion of Lithuania from Pagan Barbarians to Late Mediaval Christians*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Bichlmeier Harald 2020: Ingė Lukšaitė, Die Reformation im Grossfürstentum Litauen und Preussisch-Litauen (1520er Jahre bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts), Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2017 [recenzija]. – *Acta Linguistica Lithuanica* 82, 197–201.

Čapaitė Rūta 2020: Boguslavo Radvilos autografas XVII a. lotyniškojo kursyvo kontekste. – *Lietuvos istorijos metraštis 2020 2*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 5–39.

Čapaitė Rūta 2019: Lotyniškojo kursyvo įvairovė Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje asmens autografo aspektu (XV a. paskutinis ketvirtis – XVI a.). – *Ženkla. Simboliai. Prasmės. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai pagalbinių istorijos mokslų aspektu*, sud. R. Čapaitė, G. Zujienė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 185–230.

Kiaupa Zigmantas 2002: *The History of Lithuania*, Vilnius: Baltos lankos.

Lukšaitė Ingė 2017: *Die Reformation im Grossfürstentum Litauen und Preussisch-Litauen (1520er Jahre bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts)*, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.

Mažiulis Vytautas 1981: *Prūsų kalbos paminklai 2*, Vilnius: Mokslas.

Pociūtė Dainora 2004: *Knyga nobažnystės krikščioniškos 1653*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Radvanus Ioannus Lit[uanus] 1592: *Radivilias, sive de vita et rebus [...] Nicolai Radivili [...]*, Vilna: Ioannus Kartzanus.

Vanagas Aleksandras, Maciejauskienė Vitalija, Razmukaitė Marytė 1989: *Lietuvių pavardžių žodynas 2: M – Ž*, atsak. red. A. Vanagas, Vilnius: Mokslas.

Įteikta 2021 m. kovo 2 d.

INGĖ LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės skyrius

Architektų g. 25–87, Vilnius LT-04105, Lietuva

luksaite@gmail.com